

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Степанков Віталій Валерійович

УДК 94:323.39(477)"1648/1676"(043.3)

**ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ:
ПРОЦЕСИ СТАНОВЛЕННЯ, СФЕРА ДІЯЛЬНОСТІ,
МІЖГРУПОВІ ВЗАЄМИНИ, ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ
(1648 – 1676 рр.)**

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
академік НАН України
Смолій Валерій Андрійович,
Інститут історії України НАН України, директор,
завідувач відділу історії України середніх віків і
раннього нового часу.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Струкевич Олексій Карпович,
Комунальний вищий навчальний заклад
«Вінницька академія неперервної освіти»,
завідувач кафедри філології та гуманітарних наук;

кандидат історичних наук
Федорук Андрій Васильович,
Чернівецький національний університет імені
Юрія Федьковича, доцент кафедри історії України.

Захист відбудеться 28 листопада 2019 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 71.053.01 у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14, ауд. 23).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Івана Огієнка, 61.

Автореферат розісланий 28 жовтня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

І. А. Опря

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Національна революція 1648–1676 рр., яка займає центральне місце в історії ранньомодерної України, засвідчила як небачену мужність українців у боротьбі за незалежність і спроможність молодого політичного еліти ефективно виконувати свої функції, так і допущені істотні прорахунки, які у кінцевому рахунку стали перешкодою на шляху успішної реалізації викристалізованих в ході революційної боротьби завдань. Тому важливо виявити причини, які обумовлювали у кожному конкретному випадку вмотивованість вчинків еліти, її недостатню згуртованість, інколи надмірну поступливість тиску іноземних монархів. Далеким від свого розв'язання залишається і коло питань, пов'язаних з виявленням якісних показників її внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності. Внаслідок домінування в методології статусно-функціонального підходу, що обумовило певні деформації в розумінні поняття «політична еліта», поза увагою науковців опинилося вивчення генези владної меншості, а також процесів її подальшої еволюції. Відповідно актуальності набувають проблеми, пов'язані із трансформацією власне козацької старшини у політичну еліту, визначенням її функціонального поля, рівнів внутрішньої консолідації та політичної свідомості, ролі у процесах державотворення.

Актуальність теми зумовлюється також відсутністю праць, присвячених комплексному вивченню елітотворення як важливої інтегральної складової революції. Висвітлено лише його окремі сегменти, між тим, як участь політичної еліти в процесах українського ранньомодерного державотворення продемонструвала потужний потенційний конструктивізм цієї суспільної групи, спроектувавши на перспективу певні моделі можливих політичних альтернатив. Здобутий в далекому XVII ст. досвід боротьби за національне визначення й незалежнення власного державного організму в складних геополітичних умовах того часу, як і виявлені при цьому деструкції в поведінці елітарних кіл, своєрідно проявилися у революційних подіях і державотворчій практиці 1917–1921 рр. У нових форматах вони спостерігаються у сучасному політичному житті України. Тож врахування пропонованих історією можливих моделей розвитку залишається актуальним для представників сучасного політичного класу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах розробки науково-дослідних тем відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України «Політична та економічна структуризація українських земель за доби середньовіччя – раннього нового часу: господарські системи, моделі організації влади, політико-інституціоналістська практика» (державний реєстраційний номер 0106U002389), а також кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» (№ державної реєстрації 0116U008422).

Об'єктом дослідження є сформована добою Національної революції владна меншість, яка зосереджувала у своїх руках важелі управління Українською ранньомодерною державою.

Предмет дослідження становить процес формування політичної еліти протягом 1648–1676 рр., оформлення сфер її діяльності та горизонтів політичної свідомості.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу джерел, літератури й переосмислення існуючих поглядів на сутнісний зміст поняття «політична еліта» реконструювати цілісну картину трансформації козацької старшини в політичну еліту та з'ясувати її соціальне походження, масштаби діяльності у політичній сфері, механізми циркуляції, міру згуртованості, політичні погляди, залежність від зовнішньополітичних впливів.

Для досягнення поставленої мети автором були сформульовані такі дослідницькі завдання:

- на підставі аналізу історіографічного доробку науковців виявити стан вивчення теми, а також визначити репрезентативність її джерельної бази;
- враховуючи недосконалість статусно-функціонального й ціннісного підходів щодо розкриття змісту поняття «політична еліта», запропонувати альтернативний концепт і обґрунтувати правомірність його застосування до правлячої меншості Української держави;
- дослідити еволюцію протягом середини XVI – першої половини XVII ст. козацької старшини в політичну протоеліту й вплив на цей процес фронтиру;
- показати особливості трансформації під час революції протоеліти в політичну еліту;
- довести її функціональну ефективність у політичній сфері, а також залежність від впливів деструктивних факторів;
- охарактеризувати соціальну базу рекрутування політичної еліти, відтворити її структуру й механізми циркуляції;
- висвітлити процеси деконсолідації еліти, взаємовідносини її угруповань і вплив на них зовнішньополітичного чинника;
- з'ясувати роль еліти у процесі формування державної ідеї й виявити труднощі, що супроводжували практичний досвід її реалізації;
- охарактеризувати стан розвитку національної свідомості й визначити фактори, що сприяли збагаченню політичної культури новим понятійним масивом;
- розкрити політичні орієнтації еліти на назву держави, форми правління й устрою.

Дисертант свідомо залишив поза розглядом проблеми генеалогії й персонального складу еліти, її соціальних поглядів, участі у творенні та функціонуванні державних інституцій, а також соціально-економічну політику урядів і соціальну боротьбу, лише дотично заторкнувши їх окремі аспекти.

Хронологічні рамки дисертації детерміновано тривалістю революційної боротьби. Нижню межу визначено її початком – 1648 роком, а верхню – завершенням – 1676 роком. Екскурс у середину XVI – першу половину XVII ст. продиктований необхідністю простеження генези політичної еліти.

Географічні межі охоплюють державну територію України у складі тогочасних Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств і Запорозжя. У перші роки революції (1648 – червень 1651 рр.) вони включали всі етнічні українські землі Речі Посполитої.

Методологічну базу дослідження сформовано відповідно до його мети і завдань. В її основу покладено концептуальні підходи до осмислення проблем елітотворення, зокрема, ідеї М. Вебера, Г. Моски, В. Парето й Дж. Сарторі, а також теоретичні напрацювання представників таких напрямів, як «Школа Анналів», неопозитивізм, «нова політична історія» тощо. Дослідження проводилося на основі принципів об'єктивності, історизму, системності і всебічності. У комплексі застосовувалися як загальнонаукові, так й спеціальні методи історичного пізнання. Серед останніх найважливішу роль відіграли проблемно-хронологічний, історико-генетичний, структурно-функціональний, історико-типологічний, синхронний, діахронний, ретроспективний та метод просопографічного аналізу.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше в історіографії зроблено спробу реконструювати цілісну картину процесу трансформації козацької старшини в політичну еліту, з'ясувати її структуру, ефективність діяльності, взаємини угруповань і розвиток політичної свідомості в добу революції.

За результатами дослідження теми обґрунтовано такі наукові положення, що виносяться на захист.

Вперше:

- запропоновано новий підхід до розуміння поняття «політична еліта», який названо «аксіомеритократичним», тобто «ціннісно-владодостойним» (від грец. αξία – цінність, а також лат. meritus – достойний, гідний і грец. κράτος – влада, правління);
- розроблено періодизацію процесу перетворення протягом середини XVI – першої половини XVII ст. козацької старшини в політичну протоеліту й встановлено факт її деструкції, породженої «Ординацією» 1638 р.;
- визначено періоди, особливості й деструктивні чинники, що супроводжували трансформацію козацької старшини в політичну еліту, а також охарактеризовано зміст основних етапів її діяльності у політичній сфері;
- встановлено, що процес формування політичної еліти не набув завершеності, що дає підстави означувати її як метаеліту (від грец. meta – після, через, що означає у складних словах проміжне становище, зміну тощо).

Одержали подальший розвиток положення і висновки про:

- соціальні джерела творення елітного прошарку; його структуру, функції основних груп (урядової, регіональної і значного військового товариства) та механізми циркуляції;
- формування і розпад старшинських угруповань (з урахуванням кланової специфіки найвпливовіших з поміж них), їх боротьбу за владу й втручання у неї урядів сусідніх держав;
- роль фронтиру у становленні козацької еліти та її перетворення в політичну протоеліту;
- сутність державної ідеї, її еволюцію та шляхи реалізації;
- особливості розвитку національної свідомості;
- погляди еліти на самоназву держави, форми її правління й устрою.

Поглиблено й уточнено знання про:

- роль шляхти як соціального джерела формування політичної еліти;
- прерогативи наказних гетьманів;
- політичні наслідки Гадяцького договору 1658 р.;
- процеси утвердження за державою назви «Україна»;
- введення у обіг нових політичних понять і термінів;
- масштаби деструктивного впливу зовнішньополітичного чинника на формування еліти, її консолідацію, взаємини між угрупованнями й політичні орієнтації;
- процес збагачення понятійного апарату елітарної політичної культури.

Практичне значення результатів дослідження.

Сформульовані в дисертаційній роботі положення і висновки можуть бути використані як для написання праць з історії Української держави, діяльності її правлячої верхівки упродовж останньої чверті XVII – початку 80-х рр. XVIII ст., так і подальшої розробки проблем впливу фронтиру, циркуляції еліти, боротьби угруповань, розвитку національної свідомості тощо. Вони стануть у пригоді при підготовці підручників і навчальних посібників для студентів ЗВО, розробці спецкурсів та спецсеінарів.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові положення, що виносяться на захист, отримані здобувачем особисто, а здійснені публікації є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Основні положення і висновки роботи були оприлюднені на 4-х міжнародних наукових конференціях (Кам'янець-Подільський, вересень 2003 р., травень 2005 р., вересень 2006 р., Іжевськ 2014 р.) та 3-х всеукраїнських круглих столах (Київ, жовтень 2009, Кам'янець-Подільський, травень 2015, Кам'янець-Подільський, жовтень 2016 р.) і 18 регіональних і вишівських конференціях.

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 41 наукову статтю, зокрема: 7 – у національних та міжнародних виданнях, що входять до наукометричних баз, 13 – у фахових виданнях і 21 – апробаційного характеру.

Структура дисертації визначається поставленою метою і сформульованими науковими завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (162 сторінки, 1275 найменувань), додатків. Обсяг основного тексту становить 195 сторінок, загальний – 370.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його об'єкт, предмет і хронологічні межі, сформульовано мету й завдання та охарактеризовано основні методологічні засади, розкрито наукову новизну, практичне значення здійсненої дисертаційної розробки, висвітлено її структуру, відображено апробацію одержаних результатів та кількість публікацій.

У першому розділі «**Історіографія, джерела та методологія дослідження**»

проаналізовано стан наукової розробки проблеми, встановлено репрезентативність джерельної бази та її структуру, а також охарактеризовано методологічні засади вивчення теми.

В підрозділі **1.1. «Історіографія проблеми»** дисертант пропонує структурувати наявний на сьогодні історіографічний доробок у два блоки, виокремивши у такий спосіб праці українських і закордонних авторів, в яких неважко спостерегти помітні концептуальні і методологічні розбіжності. При цьому увага акцентується на тому, що в європейській історіографії елітознавча проблематика починає ґрунтовно вивчатися з середини ХХ ст., хоча вже його перша половина демонструє певну кількість концептуально націлених розробок. Натомість в Україні більш-менш систематичне вивчення еліти епохи Національної революції ХVІІ ст. започатковується лише з 90-х рр. ХХ ст. До цього, починаючи з ХІХ ст., переважна більшість дослідників трактувала старшину як верхівку козацького стану, тобто вводила елітологічні сюжети в площину соціального. Загалом до першої половини 1930 рр. у *вітчизняній історіографії* превалювала тенденція вписання дотичної до теми дисертаційного дослідження проблематики у більш широкі проблеми, що стосувалися загального поступу української ранньомодерної історії. Помітний внесок у вивчення козацької старшини та її місця і ролі в еволюції козацької спільноти у цей час зробили М. Костомаров, В. Антонович, В. Волк-Карачевський, М. Драгоманов, В. Герасимчук, О. Єфименко, Д. Яворницький, Л. Окіншевич, М. Слабченко, М. Петровський та ін. вчені, які досліджували окремі аспекти, пов'язані з формуванням політичної свідомості і взаємовідносин угруповань; питання функціонування старшинських рад і циркуляції старшин, їх політичні погляди тощо. Подальше дослідження формування еліти переривається жорстокими репресіями 1933–1934 рр. Лише І. Іванцов, М. Петровський та Ф. Шевченко у своїй науковій творчості намагалися хоча б частково зберегти інтелектуальні традиції своїх попередників. У 60-х рр. їх позицію підтримали О. Апанович, М. Брайчевський, О. Компан та ін. науковці, які висловлювалися проти упереджених оцінок старшини. Протягом другої половини 80-х–90-х рр. започатковується активне дослідження уже власне політичної еліти, її міжгрупових взаємин і самосвідомості. Надалі елітологія в Україні розвивається за такими пріоритетними напрямками, як формування персонального складу політичної еліти, її зовнішньополітичних орієнтацій, соціально-економічної політики, боротьби угруповань за владу. Вагомим персональним внеском в їх розробку є праці таких вчених, як В. Брехуненко, В. Газін, В. Горобець, А. Гурбик, В. Кривошея, І. Кривошея, С. Леп'явко, Ю. Мицик, Д. Пазиніч, В. Панашенко, С. Плохій, Н. Савчук, П. Сас, В. Смолій, В. Степанков, В. Струкевич, А. Федорук, Я. Федорук, Б. Черкас, Т. Чухліб, В. Шевчук, В. Щербак, Н. Яковенко та ін. Водночас продовжує залишатися низка малодосліджених чи недосліджених взагалі проблем, що значною мірою є наслідком, як на наш погляд, абсолютного домінування статусно-функціонального підходу у тлумаченні поняття «політична еліта» й відсутності сприйняття більшістю науковців подій 1648–1676 рр. як цілісного революційного процесу.

В українській діаспорній історіографії зусиллями Д. Дорошенка, А. Яковліва, П. Феденка, М. Антоновича та ін. вчених в першій половині ХХ ст. елітознавча проблематика розвивалася переважно в аспектах дослідження зовнішньополітичної діяльності козацької старшини та її державотворчих змагань. Разом з тим, саме в діаспорному історіографічному просторі започатковується тенденція щодо впровадження в науковий обіг понять «еліта», «козацька демократія» тощо (Д. Донцов, В. Гришко). У другій половині ХХ – перші десятиріччя ХХІ ст. спостерігається помітне розширення проблемного поля за рахунок звернення до політичної свідомості еліти, пошуків останньою способів легітимації свого провідного становища у суспільстві тощо (С. Величенко, З. Когут, Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький, Н. Полонська-Василенко, Ф. Сисин та ін.). Загалом слід відзначити, що науковий загал діаспори відіграв важливу роль у дослідженні ролі еліти в революції. При цьому Д. Донцовим вперше було акцентовано увагу на меритократії як головній ознаці елітарності.

В польській історіографії тривалий час питання формування української політичної еліти, її структурування, діяльності і політичної свідомості або повністю ігнорувалися, або перебували на маргінесі наукових інтересів. Фактично до кінця 80-х рр. ХХ ст. більшість науковців продовжувала працювати у рамках концепції «домової війни», що заперечувала факт боротьби українців за державну незалежність. Лише окремі з них констатували наміри Б. Хмельницького й інших старшин домогтися для України самостійності (О. Гурка, Л. Кубаля, Й. Ролле та ін.). Певний відхід від її основних положень, започаткований працями З. Вуйцика у 1960-х рр., виразно почав проявлятися лише з кінця ХХ ст. Зокрема, у руслі нових історіографічних тенденцій відтворено об'єктивну картину боротьби еліти за збереження держави; відзначено тенденції щодо кристалізації елітного середовища; визнано за очільниками української нації зорієнтованість на незалежність і соборність України (А. Беджицька, М. Гавенда, Я. Домбровський, М. Дроздовський, Я. Качмарчик, Д. Колодзейчик, П. Кроль, М. Нагельський, В. А. Серчик, Т. Хинчевська-Хеннель та ін.).

Взятий російською історіографією у другій половині ХІХ ст. курс (В. Ключевський, С. Соловйов) на формування підвалин великодержавної концепції визвольної боротьби українського народу, що передбачала «єдність» історичної Русі; прагнення «малоросіян» до «возз'єднання» з Росією; несприйняття права українців на створення незалежної держави й державотворчих устремлінь гетьманів і старшин, був підхоплений і розвинутий частиною інших російських дослідників. Зокрема, аксіоматично сприйнятий на початку 1950-х рр. концепт «возз'єднання України з Росією» та обґрунтування у 1980-х рр. ідеї про історичну «колиску трьох братніх народів» заклали теоретичний ґрунт для трактування більшістю російських істориків-«традиціоналістів» кінця ХХ – перших десятиріч ХХІ ст. (А. Алмазов, І. Бабулін, Л. Заборовській, К. Кочегаров, Г. Санін, Б. Флоря й ін.) Української революції та ролі у ній еліти в контексті «зради» нею ідеї «руської єдності». Позбавляючи гетьманів і старшин державотворчого потенціалу й ідеалу досягнення незалежності, подібний підхід нав'язує стереотип сприймання їх промоторами «Руїни», залишаючи поза увагою фактор геополітики. Найбільший внесок у

вивчення проблеми зроблено Т. Таїровою-Яковлевою, яка представляє в російській історіографії модернізаційний напрям. Вивчаючи події 1657–1667 рр., дослідниця доповнила характеристики гетьманів, висвітлила стан політичної свідомості еліти, вплив геополітичного чинника на зміну протекторів, деструктивну роль запорозької старшини тощо.

Історіографія має вагомі здобутки у вивченні політичної діяльності еліти. Водночас залишається чимало недостатньо чи зовсім нез'ясованих питань. До них відносимо розкриття змісту поняття «політична еліта»; реконструкцію цілісної картини трансформації козацької старшини в політичну еліту; виявлення соціальних джерел її рекрутування; створення угруповань та їх взаємовідносин тощо.

У підрозділі **1.2. «Джерельна база»** охарактеризовано як архівні зібрання (92 справи з 16 архівосховищ і рукописних відділів наукових бібліотек України й Польщі), так і 165 археографічних публікацій. На підставі їх ретельного опрацювання наявний документальний масив структуровано за видовими ознаками. Відповідно виділено *розпорядчу документацію* центральних і місцевих органів влади України, Речі Посполитої та Росії; *матеріали сеймів*; *документацію поточного діловодства* України, Речі Посполитої і Росії; *дипломатичні джерела*; *епістолярії та наративні джерела*.

В Україні найбільший масив дотичних до теми дослідження архівних матеріалів зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка й Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, а в Польщі – в Архіві головному актів давніх (Варшава), Національному архіві в Кракові, у відділах рукописів Бібліотеки князів Чорторийських, Наукової бібліотеки Польської академії мистецтв і Польської академії наук (Краків). Загалом інформативність джерельного фонду є важливою для висвітлення поглядів гетьманів і старшин, їх державотворчої діяльності, ротаційних процесів. Вона вносить новий елемент в уявлення про соціальні джерела формування еліти, її зовнішньополітичні орієнтації, створює перспективу більш глибокого бачення перипетій внутрішньо-політичної боротьби угруповань, рівня політичної свідомості та політичної культури елітного середовища тощо. Разом з тим, відсутність матеріалів гетьманського і полково-сотенних архівів не могла не позначитися негативно на повноті з'ясування тих чи інших аспектів теми (наприклад, змісту і перебігу генеральних і старшинських рад; ролі значного військового товариства у діяльності сотенної і полкової еліти тощо).

3-поміж археографічних видань найбільшу цінність у контексті даної теми становлять: «Акты Южной и Западной России» (т. 3–15); «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» (т. 1–4); «Документи Богдана Хмельницького»; «Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, угоди, присяги»; «Жерела до історії України-Руси» (т. 4–6, 8, 12); «Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов» (т. 1–4); «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (т. 2-3); «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича»; «Літопис Самовидця»; «Україна – земля козаків: Подорожній щоденник» П. Халєбського; *Volumina legum* (т. 3–5); «Historya panowania Jana

Kazimierza» (W. Kochowski, t. 1–3); Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego (t. 1); «Historja Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego czyli dzieje Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.» (J. Rudawski, t. 1–2) та ін.

Загалом комплексний аналіз джерельної бази дає підстави стверджувати, що попри її істотну деформованість і розпорошеність, вона є достатньо репрезентативною для того, щоб запропонувати більш-менш об'єктивну історичну реконструкцію формування і функціонування української політичної еліти у переддень та на етапі Національної революції.

У підрозділі **1.3. «Методологічні засади дослідження»** наголошується на органічній пов'язаності теми дисертаційного дослідження з політологією, а точніше, її сегментом – елітологією. Саме цим обумовлена та значна увага, яку приділено автором переосмисленню домінуючих концепцій щодо пояснення сутнісного змісту поняття «політична еліта». Дослідження побудоване на використанні не тільки різних методів, а й теоретичних концепцій пізнання історичного процесу (*неопозитивізму, школи «Анналів», «нової політичної історії»* тощо). При цьому засадничим стало положення про необхідність верифікації наукових тверджень.

Для написання дисертації використовувалися принципи *об'єктивності, історизму, системності й всебічності*. Поряд з цим застосовано загальнонаукові й спеціально-історичні методи: *проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, синхронний, діахронний, періодизації* та ін. Це дозволило розглянути конкретно-історичний контекст українського елітотворення не лише на ширшому цивілізаційному тлі, а й у його взаємозв'язку і взаємообумовленості, в динамічному поступі. Автор прагнув простежити становлення еліти та її функціонування як соціально-політичної системи. Вагому роль відіграв *метод термінологічного аналізу*. Саме завдяки йому переосмислено зміст поняття «політична еліта» й запропоновано (у формі гіпотези) нове його сутнісне наповнення. Використано й тісно пов'язаний з ним *метод семантичного аналізу*. Адже чимало вживаних тоді термінів відзначалося полісемантичністю (багатозначністю), і в тому чи іншому конкретному випадку важливим було виявити їх точну смислову сутність. В процесі дослідження застосовувалися і такі загальнонаукові методи, як *аналіз і синтез, індукція і дедукція, а також сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного*.

У другому розділі **«Елітотворення передреволюційної доби (середина XVI ст. – 1647 р.)»** обґрунтовується запропонований дисертантом концепт поняття «політична еліта» й правомірність його використання для означення владної меншості України. Запропоновано авторське бачення початків її формування.

У підрозділі **2.1. «Концептуалізація поняття «політична еліта». Аксіомеритократичний підхід та його евристичний потенціал»** автор доводить методологічну обмеженість домінуючих в гуманітарних науках статусно-функціонального й ціннісного підходів в аспектах пояснення багатовимірного сутнісно-семантичного навантаження змісту поняття «політична еліта». Натомість на підставі концептуальних напрацювань теоретиків елітології (В. Липинського, Г. Моски, В. Парета, Дж. Сарторі та ін.) в дисертації пропонується новий

аксіомеритократичний (ціннісно-владодостойний) підхід. Його застосування, на погляд автора, дає підстави при виокремленні політичної еліти з правлячого класу насамперед керуватися критерієм ефективного розв'язання існуючих проблем життя суспільства й функціонування державних інституцій. Він дозволяє уникнути «ціннісного вакууму» у трактуванні змісту самого поняття і значно посилює його евристичний потенціал. За відсутності якісних показників діяльності політиків чи управлінців та їх неспроможності продукувати нові суспільні цінності може йтися лише про їх приналежність до т. зв. владної меншості, і аж ніяк не до політичної еліти. Маємо підстави вважати нею українську владну меншину в роки революції з тим застереженням, що її формування не завершилося й запропонували називати її метаелітою, себто елітою, котра перебувала у процесі становлення.

Підрозділ 2.2. «Специфіка козацького елітотворення. Становлення української політичної протоеліти» присвячено розгляду процесу формування козацької еліти та її еволюції у політичну протоеліту, який, на думку дисертанта, мав місце у середині XVI – першій половині XVII ст. і відбувався у кілька етапів. Його сутнісний зміст визначався інтенсивністю трансформації військово-здобичницьких загонів козаків у соціальну страту з власною системою нормативів поведінки та ідейних переконань. Виділення з козацької маси старшини, власне, і започаткувало козацьке елітотворення, яке відбувалося виключно на меритократичних засадах і в 1620–1630-х рр. знаменувалося еволюцією козацької еліти в українську політичну протоеліту, яка перебрала на себе роль виразника й захисника інтересів руського народу і православ'я, стала важливим чинником визрівання революції. Однак, як засвідчують джерела, засадничі принципи цього процесу значною мірою девальвувалися демократичними механізмами функціонування Війська Запорозького у формі прямого волевиявлення, що позбавляло старшину вирішального владного ресурсу, спричинювало охлократичні настрої, стримуючи консолідаційну складову. Не слід недооцінювати й деструктивної ролі в анархізації суспільства таких породжених фронтисменів ментальності, як культ свободи і непідлеглості владі собі подібних; комплекс «підданства» чужоземному монарху (насамперед польському королю, на користь якого козацтво виконувало «лицарську» службу як піддані чи найманці).

Автор доводить, що в 1638 р. тяглість розвитку політичної протоеліти була перервана репресивною політикою Варшави.

У третьому розділі **«Формування політичної еліти в роки Національної революції»** розглядається комплекс питань, пов'язаних зі з'ясуванням особливостей перетворення старшини в політичну еліту, окресленням її структури та сфери політичної діяльності, визначенням соціальних джерел поповнення, механізмів внутрішньої циркуляції й взаємовідносин угруповань.

У підрозділі **3.1. «Особливості трансформації козацької старшини в політичну еліту та її діяльність у політичній сфері»** встановлено, що формування політичної еліти відбувалося упродовж 4-х періодів, кожен із яких відзначався власною специфікою та демонстрував широкий формотворчий діапазон. Як результат, найвищого рівня кристалізація елітних якостей старшинських угруповань досягла у правобережному регіоні за гетьманату П. Дорошенка (тут формування

еліти майже завершилося), на найнижчому рівні перебувало Запорозжя. Головною особливістю елітотворення стало те, що політична еліта рекрутувалася з вихідців з усіх станів українського суспільства, проте її соціальною основою було козацтво. Разом з тим, розбіжність соціально-політичних інтересів виявилася істотною перепорою на шляху згуртування елітного середовища.

Наголошено, що політична діяльність еліти спрямовувалася на реалізацію державної ідеї й розбудову державного організму. Найбільшим досягненням у цій сфері стало виборення Україною фактичної незалежності у 1652 р. й створення ефективно діючого державного механізму за гетьманату Б. Хмельницького. Натомість допущені урядом І. Виговського прорахунки обернулися громадянською війною (березень 1658 – червень 1663 рр.), що призвело до поліцентризму владного простору та підриву унітарного устрою Української держави. За обставин вразливості її геополітичного становища та перманентної експансії сусідніх країн, це фатально позначилося на її майбутньому.

Матеріал підрозділу **3.2. «Соціальні джерела рекрутування еліти, її структура і циркуляція»** засвідчує відкритість процесів циркуляції еліти, алгоритм яких обумовлювався пасіонарністю учасників революції, традиційною ротацією козацькими радами старшин, екстремальністю боротьби за збереження держави. З'ясовано, що найбільш масштабні вливання до елітного прошарку забезпечувало козацьке середовище. До укладення Зборівського договору помітну роль в цьому процесі відіграло покозачене поспільство, однак пізніше його присутність у ньому помітно зменшується. Попри незначний відсоток шляхти у Війську Запорозькому, її представники склали важливий сегмент полкової та генеральної старшини. Проте джерела не підтверджують побутуючу думку про її провідну роль в елітотворенні, хоча в 1655–1665 рр. вона справляла чи не визначальний вплив на внутрішню та зовнішню політику.

Як вдалося довести, в елітарному прошарку сформувалося три соціокультурні корпорації: урядова, регіональна й значного військового товариства. До першої з них входили гетьман (наказний гетьман) і генеральні старшини. Головні позиції серед регіональної еліти займали полковники, зокрема, істотно впливаючи на результативність роботи старшинських рад. Започатковується виділення у привілейований прошарок значного військового товариства, ядро якого становили особи, котрі раніше обіймали старшинські посади. Циркуляція еліти відзначалася відкритістю, спиралася на широку соціальну базу й вертикальну мобільність. Гетьмани і полковники намагалися утвердити принцип призначення й усунення з посад підпорядкованих їм старшин. Водночас набувають поширення практики непотизму й корупційні тенденції.

У підрозділі **3.3. «Угруповання еліти. Вплив на відносини між ними зовнішньополітичного чинника»** висвітлюється проблема формування в елітарному середовищі різних ідейно-політичних течій з притаманним їм діапазоном політичних проєктів та взаємовідносин. З'ясовано, що елітарні угруповання не мали організаційної структури, а становили собою групи осіб, які дотримувалися більш-менш однакових поглядів на зміст й реалізацію державної ідеї, захист корпоративних, особистих і регіональних інтересів та вибір зовнішньополітичних

партнерів. Характерними для них були перманентна плинність складу, розмитість політичних цінностей, схильність до конформізму, надання переваги пасивним формам і методам обстоювання національно-державних інтересів. Найвпливовішими були угруповання державників-самостійників, котрі намагалися домогтися незалежності для України; державників-автономістів, які задовольнялися досягненням для неї політичної автономії; носіїв ідеї станового автономізму Війська Запорозького. Доведено, що зовнішньополітичний чинник, починаючи з осені 1657 р., відіграв надзвичайно деструктивну роль в аспектах дестабілізації сфери взаємовідносин між різними елітарними групами, паралізуючи зусилля українського політикуму щодо досягнення порозуміння і внутрішньої консолідації й інспіруючи міжусобну боротьбу.

У четвертому розділі «Тенденції розвитку елітарної політичної свідомості» розкрито позитивні зрушення у політичній свідомості еліти в добу революції, що, втім, не були однозначними для її різних угруповань, особливо в аспектах реалізації державної ідеї. Проаналізовано їх політичні орієнтації на назву держави, форми її правління й устрою.

Підрозділ 4.1. «**Переформатування ідеологічного поля свідомості еліти. Збагачення понятійного апарату**» присвячено висвітленню складних процесів, що супроводжували обумовлений революційною добою кардинальний прорив в політичній свідомості козацької старшини та впливали на формування в її середовищі, власне, української політичної культури. Зокрема, свідченням переходу з нижчого (т. зв. буденного) свідомісного рівня на вищий стали спроби елітарного представництва обґрунтувати мету своєї діяльності, право на існування незалежної держави, а також формування української державної ідеї, органічною складовою якої проголошувалося досягнення соборності українських земель у складі національного державного організму. Основну роль у її зародженні відіграла рішучість радикально налаштованих старшин. Найбільш сприятливі умови для втілення у життя її наріжних принципів склалися у 1648–1655 рр., однак, попри активну позицію її патріотично налаштованих кіл, еліта не спромоглася скористатися з цього не тільки внаслідок деструктивної ролі зовнішньополітичного фактора, але й в силу власних стратегічних та тактичних прорахунків. У другій половині 50-х – першій половині 70-х рр. для більшості старшин ідея незалежності фактично залишалася на маргінесах їх політичних змагань. Тільки угруповання державників-самостійників наполегливо продовжувало боротьбу за її реалізацію.

В роки революції важливою складовою елітарної політичної культури стає почуття українського патріотизму, позитивним наслідком чого (поза сферою практичної політичної діяльності) стало не лише змістове збагачення поняття «руський народ», яке почало застосовуватися як індикатор, власне, народу українського, хоча паралельно воно й надалі вживалося для означення релігійної й культурно-історичної спільноти українців і білорусів. Водночас новим політичним змістом наповнювалися поняття «Україна», «Вітчизна», «Мала Росія». Особливо важливу роль відіграло вкорінення таких ідеологічно-мовних конструкцій, як «український народ», «Україна, вітчизна наша», «наша Україна», «Українська держава», «українське поспільство», «українські обивателі» тощо.

У підрозділі 4.2. «Політичні орієнтації на назву держави, форми її правління та устрою» розглядаються важливі зміни, що відбувалися у базових політичних цінностях еліти. Як вдалося простежити, в революційну добу в елітарній свідомості виразно окреслилися два вектори політичних орієнтацій на форму правління: республіканський і монархічний. Серед прибічників республіканського державного устрою виявилися розбіжності, обумовлені відмінностями бачення місця і ролі вищих органів влади. Так, одні з них (вони поділяли переважно запорозькі демократичні цінності) намагалися перенести на державний ґрунт запорозьку модель управління, чільне місце у якій відводилося генеральній раді, в підпорядкуванні якої мав перебувати гетьман. Інші (переважно вихідці із спадкоємного козацтва) намагалися поєднати міцну гетьманську владу з широкими повноваженнями генеральної представницької ради (зразком слугує гетьманат П. Дорошенка). Третя надавала перевагу домінуючій ролі гетьманської влади (гетьманська республіка) з притаманним їй авторитаризмом (яскравий приклад – гетьманат Б. Хмельницького у 1649–1655 рр.). Незначне коло носіїв монархічної ідеї становили переважно вихідці зі старшинсько-шляхетських родин або військового товариства. Спроби її реалізації мали місце в 1656–1657 рр. за гетьманування Б. Хмельницького, а також виношувалися Д. Ігнатовичем й І. Самойловичем.

Доведено, що до кінця 50-х рр. держава однозначно сприймалася елітою як унітарна за своїм устроєм. Проте події громадянської війни й експансія Москви і Варшави зумовили її розкол за територіальною ознакою, що обумовило впровадження в національну політичну систему в 1663 р. принципу «поліцентризму», за якого кожен з трьох утворених політичних центрів вів власну боротьбу за гегемонію в Україні.

У **висновках** узагальнено і систематизовано найважливіші наукові результати проведеного дослідження та сформульовано основні положення, що виносяться на захист:

- Аналіз історіографії засвідчує відсутність спеціальних праць, присвячених вивченню проблеми. Фактично протягом ХІХ–ХХ ст. на українських просторах утвердилася стійка традиція розглядати (за незначним винятком) козацьку старшину не як владний прошарок Української держави, а лише як привілейовану верхівку окремого соціального стану. Ініціативу щодо застосування на її означення поняття «еліта», а також підкреслення її вирішальної ролі у державотворенні середини ХVІІ ст., по суті, перебрали на себе науковці діаспори. У вітчизняній історіографії ця тематика починає активно розроблятися з 1990-х рр. і від початку ХХІ ст. виділяється в самостійний напрям наукових досліджень. Водночас, попри помітні здобутки, поза увагою вчених продовжував залишатися ряд недостатньо або зовсім нез'ясованих питань. Насамперед йдеться про сутнісне навантаження поняття «політична еліта», а також представлення цілісної картини трансформації козацької старшини у носіїв державної влади, що передбачає виявлення соціальних джерел і механізмів її рекрутування; розкриття залежності, процесу елітотворення й формування елітарної свідомості від впливу зовнішньополітичного чинника тощо.

- Детальне опрацювання джерельної бази дало змогу здійснити її структурування і виявити основні види джерел, репрезентативність та інформаційна насиченість яких дозволяють комплексно дослідити підняту тему. Проте через відсутність архівів генеральної, полкових і сотенних канцелярій, вкрай обмежену кількість епістолярій представників еліти, брак їхніх щоденників й мемуарів помітно ускладнено з'ясування питань соціального походження генеральної, полкової та сотенної старшини; циркуляції еліт на полково-сотенному рівні; міжособистісних взаємин у середовищі урядової еліти і корпорації полковників та низки інших аспектів.

- Відзначені дослідниками недоліки здійснених зі статусно-функціонального і ціннісного підходів інтерпретацій поняття «політична еліта» спонукали дисертанта запропонувати інший – **аксіомеритократичний підхід**, який повертає до первинного змісту концепту (кращий, добірний) й пропонує розглядати еліту виключно у контексті її «політично продуктивної» діяльності.

- Доведено правомірність застосування поняття «політична еліта» для означення владної меншості, однак за умови обов'язкового врахування незавершеності процесу її становлення. Відповідно, на думку автора, доцільно вживати для її означення неологізм «**мéтаеліта**», тобто еліта, що **перебуває в стані формування**.

- У довготривалому процесі становлення політичної протоеліти пропонуємо виділити кілька етапів. Перший припав на 50-ті – першу половину 90-х рр. XVI ст. і характеризувався становленням козацької старшини на основі лицарських цінностей. Другий охоплював середину 90-х рр. XVI ст. – 1621 р. й відзначався еволюцією старшини у козацьку еліту, що послідовно обстоювала інтереси козацької корпорації та Православної церкви. Третій – 1622-1638 рр. – вирізнявся перебиранням козацькою елітою функції виразника й оборонця національних і релігійних інтересів руського народу, що засвідчувало її перетворення в політичну протоеліту. Проте цей процес був перерваний прийняттям «Ординації» Війська Запорозького 1638 р.

- Помітну роль у становленні козацької еліти відігравав фронтір, під впливом якого відбувалося формування козацької корпорації, усталювався культ свободи, лицарських цінностей і водночас закріплювалися нахили до здобичництва, отаманства й охлократії;

- В елітогенезі виділяємо 4 періоди: 1-й (лютий 1648 – лютий 1649 рр.) – перетворення козацької еліти у політичну протоеліту; 2-й (березень 1649 – лютий 1658 рр.) – трансформація протоеліти у політичну еліту, тобто панівний консолідований соціальний прошарок, який міцно утримував владу та якісно виконував функції володарювання; 3-й (березень 1658–1665 рр.) – глибока криза елітотворення, яка перервала його розвиток й обумовила згасання елітних якостей; 4-й (1666 – вересень 1676 рр.) – відродження й інтенсивний розвиток елітотворчого процесу в Правобережній Гетьманщині до 1674 р., який надалі було зведено нанівець політикою сусідніх держав, та занепад його у Лівобережній Гетьманщині й Запорозжі.

- У сфері політичної діяльності еліти виокремлюємо 5 етапів: 1-й (лютий

1648 – лютий 1649 рр.) характеризувався масовим влиттям до козацької старшини очільників повстанців й організацією на місцях державних інституцій; 2-й (березень 1649 – лютий 1658 рр.) відзначався створенням національної політичної системи; гнучкістю соціально-економічної політики; висуненням метою боротьби досягнення Україною незалежності й соборності; формуванням нової політичної свідомості; 3-й (березень 1658–1665 рр.) виділявся глибокою політичною кризою; вона призвела до розколу еліти і громадянської війни (березень 1658 – червень 1663 рр.), яка завершилася руйнуванням унітарного державного устрою та утвердженням поліцентризму; 4-й (1666 – жовтень 1672 рр.) вирізнявся відродженням державотворчих функцій еліти (особливо у Правобережжі), однак на перешкоді утвердження позитивних тенденцій став геополітичний фактор; 5-й (листопад 1672 – вересень 1676 рр.) позначився наростанням суперечностей між лівобережною, правобережною і запорозькою старшиною, що призвело до остаточного розколу еліти. Боротьба Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії за оволодіння Правобережною Гетьманщиною спричинила загибель її державних інституцій та знищення елітарної верстви, що ознаменувало поразку революції.

- Особливостями елітотворення були його відкритість, широка соціальна база й вертикальна мобільність; незавершеність формування елітної корпорації; дезінтеграційний вплив фронтиру та існування різного рівня розвитку елітних якостей у регіональних старшинських угрупованнях.

- Деструктивними чинниками процесу елітотворення виступили розбіжності політичних поглядів серед протоеліти й несформованість ідеї незалежності як мети боротьби у 1648 р.; панування у її політичному світогляді «комплексу бездержавного підданого» й пріоритету корпоративних інтересів над національно-державними; спротив утвердженню монархічної форми правління; гостре протистояння угруповань й окремих особистостей, породжене приналежністю до різних станів і груп та персональними амбіціями; постійні воєнні дії; негативна роль зовнішньополітичного чинника.

- Дослідження соціальних джерел формування еліти не підтверджує поширеної в історіографії думки про провідну роль у цьому процесі шляхти. Хоча у 1655–1665 рр. вихідці з цього стану справляли визначальний вплив на політику урядів, основним джерелом постачання елітарного ресурсу було козацтво.

- Під циркуляцією еліти розуміємо як динаміку рекрутування до неї осіб з різних прошарків населення, так і перехід з нижчих щаблів на верхні й навпаки. Характерними для цього процесу були відкритість, широка соціальна база й вертикальна мобільність, які забезпечували відносно швидке оновлення еліти і життєздатність політичної системи. Негативну роль відіграла тенденція отримання посад шляхом непотизму (родинності) й хабарництва.

- Одним з істотних недоліків формування і діяльності еліти виявилася недостатня її згуртованість. Основні причини цього зумовлювалися плинністю складу старшинських угруповань й розмитістю їхніх політичних орієнтацій; схильністю старшин до конформізму; перевагою групових й особистих інтересів над національно-державними тощо. Найвпливовішими виявилися угруповання

державників-самостійників, зорієнтованих на суверенітет держави й включення до її складу всіх етнічних українських земель; **державників-автономістів**, котрі обмежували політичну мету виборенням автономії (в складі Речі Посполитої чи Московської держави); **прихильників станово-корпоративного автономізму** Війська Запорозького, які продовжували залишатися у фазі протоеліти. Уряди Росії, Речі Посполитої і Криму, втручаючись у внутрішні справи України, інспірували постійну боротьбу угруповань між собою, перетворюючи їх у знаряддя задля досягнення своїх інтересів.

- На початок революції у свідомості старшини не існувало ідеї витворення незалежної держави. Визначальну роль у її зародженні упродовж 1648 р. відіграли радикально налаштовані очільники боротьби. Лише переосмисливши уроки останньої, Б. Хмельницький у першій половині 1649 р. сформулював наріжні принципи державної ідеї, що передбачала створення самостійного національного державного утворення. Невдачі, що супроводжували її впровадження у практичну площину протягом 1649–1657 рр., обумовлювалися не тільки несприятливою геополітичною ситуацією, але й істотними прорахунками еліти. Патріотично налаштовані кола докладали максимальних зусиль для збереження частково обмеженого суверенітету держави у формах номінальної протекції (опіки), рівноправного об'єкта федерації чи широкої політичної автономії.

- Революція зумовила потужній спалах національної самосвідомості. З початку 60-х рр. спостерігався інтенсивний процес наповнення новим змістом таких уже існуючих понять, як «Руський народ», «Україна» й «Вітчизна», та виникнення нових: «Український народ», «Українська держава», «Українське суспільство», «Українська земля», «Українські козаки», «Україна – Вітчизна наша» тощо.

- В самосвідомості еліти зароджувалися різні назви держави. Провідною з початку 60-х рр. стала тенденція їх трансформації в політонім «Україна».

- У розвитку політичних орієнтацій еліти на форму правління викристалізувалися два концепти: республіканський та монархічний. Серед прибічників республіканських цінностей сформувалися три течії. Прихильники першої з них намагалися перенести на державний ґрунт січову модель управління, а саме: принцип партисипативної демократії; другої – поєднати міцну гетьманську владу з широкими повноваженнями представницької генеральної ради; третьої – утвердити домінуючу політичну роль гетьманської влади. Незрівнянно меншим впливом користувалася група прибічників монархічної ідеї, що воліла бачити Україну гетьманською монархією, яку інтенсивно розбудовував Б. Хмельницький.

- Доведено, що до кінця 50-х рр. XVII ст. устрій держави сприймався елітою винятково як унітарний. Проте громадянська війна і втручання Московської держави й Речі Посполитої спричинили розкол в її лавах за територіальною ознакою. Він же призвів у 1663 р. до заміни унітаризму поліцентризмом (виникли Правобережна і Лівобережна Гетьманщини й квазідержавне утворення – Запорозжя). Показово, що демонтаж унітарності відбувся не внаслідок від'єднавчих устремлінь старшинських угруповань, а їхньої боротьби за гегемонію у політичному житті України.

СПИСОК ОСНОВНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у зарубіжних наукових виданнях і вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

1. Степанков В. Еволюція козацької старшини у протоеліту (кілька міркувань дискусійного характеру) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов [та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. Т. 24: На пошану професора В.А. Смолія. С. 195–211.
2. Степанков В. Петро Дорошенко та відродження ним державотворчого потенціалу політичної еліти 1665-1672 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов [та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26: До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова. С. 257–265.
3. Степанков В. Политическая элита в истории: проблема определения сущности // Вестник Удмуртского университета: Серия «История и филология» / ред. кол.: Подшивалова Е.А. (гл. ред.) [и др.]. Удмуртск: Удмуртский государственный университет, 2013. Вып. 3. С. 112–117.
4. Степанков В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси // Укр. іст. журн. 2016. № 6. С. 87–112.
5. Степанков В. Трансформація назви Української держави у свідомості політичної еліти під час революції 1648–1676 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов [та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 347–355.
6. Степанков В. Угрупування еліти й відносини між ними за гетьманату Б. Хмельницького та напередодні громадянської війни (1648 – березень 1658 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов [та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 289–299.
7. Степанков В. Чи була сформована «політична еліта» у період Української революції XVII ст.? // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов [та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. Т. 25: На пошану професора І. С. Винокура. С. 484–491.

Статті у наукових фахових виданнях України:

8. Степанков В. Боротьба Петра Дорошенка за збереження цілісності козацької України (друга половина 1668–1669 рр.) // Український історичний збірник (2002) / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; ред. кол.: В. Смолій (гол. ред.), Т. Чухліб, А. Блануца [та ін.]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. 5. С. 108–120.
9. Степанков В. В. Гетьман безталанної долі: спроба реконструкції історичного портрета Степана Опари // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник [та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 10: Присвячено 100-річчю Української революції 1917–1921 рр. С. 165–173.
10. Степанков В. В. Егалітарний період козацького елітотворення (постановки проблеми) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник [та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 288–295.
11. Степанков В. В. Загадки Чуднова // Київська старовина. 2009. № 1–2. С. 51–63.
12. Степанков В. В. Здобутки і невдачі національного елітотворення (1648–1657 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник [та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 205–221.
13. Степанков В. В. Кам'янець-Подільський у політичних планах Богдана Хмельницького // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. держ. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І.С. Винокур [та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С. 101–108.
14. Степанков В. В. Криза елітотворення у козацькій Україні // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник [та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 181–194.
15. Степанков В. Політична еліта в роки Національної революції XVII ст.: соціальні джерела формування, структура та циркуляція // Україна в Центральній-Східній Європі / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Укр. Нац. ком. з вивч. кр. Центр. і Півд.-Східн. Європи; ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Т. Л. Вілкул, В. П. Кононенко [та ін.]. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. Вип. 16. С. 157–185.
16. Степанков В. В. Політична еліта Гетьманщини у роки революції (1648–1676 рр.): дискусійні проблеми формування // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С.

А. Копилов, А. Г. Філінюк [та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 187–193.

17. Степанков В. В. Політична еліта Української держави у період революції 1648–1676 рр. у висвітленні української історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур [та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-видавн. відділ, 2003. Т. 11. С. 284–292.

18. Степанков В. В. Політична еліта: кілька міркувань з приводу сутності поняття // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов [та ін.]. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2011. Т. 21: На пошану професора О.М. Завальнюка. С. 47–51.

19. Степанков В. В. Політична еліта: пошук нового підходу до з'ясування її сутності // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов [та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. Т. 22: На пошану професора П. Ф. Лаптіна. С. 69-92.

20. Степанков В. В. Розкол політичної еліти й боротьба її угруповань під час громадянської війни у козацькій Україні (березень 1658 – червень 1663 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С.В. Олійник [та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Вип. 11: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 222–236.

АНОТАЦІЯ

Степанков В. В. Політична еліта України: процеси становлення, сфера діяльності, міжгрупові взаємини, політичні погляди (1648–1676 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2019.

В дисертації на основі аналізу історіографії й джерельного комплексу та нового інтерпретування його інформаційного змісту представлено цілісне дослідження проблеми трансформації козацької еліти у політичну в епоху Національної революції XVII ст. Прослідковано генезу й особливості процесу елітотворення, запропоновано його періодизацію, окреслено специфіку та розкрито зміст політичної діяльності елітарної корпорації, визначено соціальну базу її рекрутування, ступінь консолідації й взаємини угруповань, політичні погляди носіїв

елітарної свідомості. Автор запропонував власний пояснювальний концепт, заснований на тому, що політичною елітою варто вважати лише ту правлячу верхівку суспільства, котра якісно реалізує функції у сфері владарювання. Доведена правомірність застосування такого підходу для визначення статусу козацької старшини України, з тим застереженням, що вона перебувала у стані формування, а тому запропоновано іменувати її мѐтаелітою.

Ключові слова: політична еліта, протоеліта, мѐтаеліта, національна революція, козацька старшина, Україна, громадянська війна, угруповання, політика, зовнішньополітичний чинник, Річ Посполита, Московська держава, Кримське ханство, Порта.

АННОТАЦИЯ

Степанков В. В. Политическая элита Украины: процессы становления, сфера деятельности, междугрупповые взаимоотношения, политические взгляды (1648–1676 гг.). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенка, Каменец-Подольский, 2019.

В диссертации на основании анализа историографии и комплекса источников, а также новой интерпретации его информационного содержимого представлено целостное исследование проблемы трансформации казацкой элиты в политическую в эпоху Национальной революции XVII в. Прослежено генезис и особенности процесса элитотворчества, предложено его периодизацию, определена специфика и раскрыто содержание политической деятельности элитарной корпорации, воспроизведены социальная база её пополнения, степень сплоченности, взаимоотношения группировок, политические взгляды носителей элитарного сознания. Автор предложил собственный объяснительный концепт, согласно которому политической элитой считается та правящая верхушка общества, которая качественно реализует функции в сфере власти. Доказана правомерность применения такого подхода для определения статуса казацкой старшины Украины, с той оговоркой, что она пребывала в состоянии формирования, а потому предложено называть ее мѐтаэлитой.

Ключевые слова: политическая элита, протоэлита, мѐтаэлита, Национальная революция, казацкая старшина, Украина, гражданская война, группировка, политика, внешнеполитический фактор, Речь Посполитая, Московское государство, Крымское ханство, Порта.

SUMMARY

Stepankov V. V. Political elite of Ukraine: processes of formation, sphere of activity, intragroup relations, political views (1648–1676). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for obtaining scientific degree of the candidate of historical sciences by specialty in 07.00.01– History of Ukraine. Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, 2019.

The thesis research is devoted to figuring out the actual problem of the National Revolution of 1648–1676 y., namely the transformation of the Cossack elite into a political one. The study of the given process allowed us to reveal its genesis, peculiarities and to develop the periodization, to determinate the characteristic aspects and to define the content of political activity of the Corporate Elite and to determine the social base of its recreating, the degree of consolidation and relations of groups, political views of the members of elitist consciousness. It is established that by the end of the twentieth century, the Cossack elders (with a few exceptions) were not considered to be the political elite. Only since the 90s the study of its formation and its role in the time of the revolution was begun. Despite the existing achievements, a number of issues that require special study still remain. The elaborated source base and the used methodological tools made it possible to achieve the set goal and to fulfill the formulated tasks.

Having considered different approaches of scientists to the interpretation of the meaning of the term «political elite» and having taken into account their weaknesses, the author has proposed his own concept (axiomeritocratic). It presumes that it includes only the ruling upper class of society, which qualitatively implements functions in the sphere of government. As far as, it was in the state of formation during the Revolution, we call it the meta-elite. The genetic series of foundation of proto-elite form the middle of XVI century and up to 1648 and the influence of the frontier on it were elucidated. The period of the highest rise of the elitization was started after rethinking the aim of fighting and formation of the Ukrainian state idea by B. Khmelnytskyi. The most prominent assets of the elite at this time in the sphere of political activity were the development of the political system of Ukraine, effectively operating authorities and the adoption of a qualitatively new model of society. The misjudgments of I. Vyhovsky's government and the interference of Russia plunged society into the civil war of 1658–1663, which led to a deep crisis of elitism and the destruction of the unitary structure of Ukraine.

All states of society served as social sources of elite formation, but the decisive role belonged to the Cossacks. Structurally, it consisted of a governmental, regional, and significant military society. The peculiarities of its circulation and the formation of groups in it, which were marked by a tendency to conformism, frequent change of political preferences, preference for group aspirations over national-state ones, were clarified. The revolution was a powerful impetus for the development of political consciousness. The changes in the development of national consciousness were also massive. The idea of the republic as a form of government dominated over the other ideas of that time. As for the shape of its structure, by the end of the 50s all groups professed the idea of unitary. However, as a result of the civil war, polycentrism was established.

Key words: political elite, proto-elite, meta-elite, national revolution, the Cossack elders, Ukraine, civil war, groups, politics, foreign policy, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovite state, Crimean Khanate, Porte.